

Андрій ЗАЯЦЬ

ВОЛИНСЬКІ МІСТА XVI — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТЬ: ПРОБЛЕМА ДЕФІНІЦІЇ, КЛАСИФІКАЦІЇ ТА ТЕРМІНОЛОГІЇ

Волинські міста почали виникати ще з часів Київської Русі, яку скандинавські сучасники інколи називали „Гардарік“ (країна міст). Насправді коректніше говорити не про країну міст, а про країну замків / укріплень, оскільки переважна більшість серед них були невеликими укріпленнями з військовими гарнізонами. Міста княжої доби були передусім племінними центрами, княжими резиденціями, оборонними пунктами та місцями адміністративної влади. У літописах щодо міст вживалися терміни „город“ і „град“. Водночас місто — не лише і не так мури чи будівлі, а найперше люди, що його населяють. Стосовно населення міст літописці вживали терміни „кияни“, „владимирці“, „горожани/гражани“, „люди“¹. Під згаданими назвами варто бачити не лише міщан у стислому значенні цього слова, але й мешканців міст (бояр, дружинників тощо) та прилеглої округи, часом доволі значної². Михайло Грушевський зазначав, що про „рядове міщанство“ можна мало що сказати, а „правно і політично рядове міщанство було рівноправним з боярством“³.

Татарська агресія у середині XIII ст. була певним вододілом і в міській історії, оскільки було знищено або розорено значну кількість міст, що спричинило занепад на певний час міського життя. З другої половини XIII по XV ст. на Волині було засновано лише 11 міст, з яких п'ять втримали свій міський статус у подальшому⁴. З другої половини XIII ст. починається проникнення на землі Волині німецького міського права. У Галицько-Волинському літописі під 1288 р. вперше згадується термін „містич“ (міщанин) на противагу раніше вживаному „горожанин“. У тексті йдеться про міщан руських і німецьких⁵.

¹ Ширше про це див.: Вилкул Т. „Людьє“ и князь в конструкциях летописцев XI—XIII вв.— К., 2007.— С. 40—52.

² Дворниченко А. Ю. Город в общественном сознании Древней Руси IX—XII вв. // Генезис феодализма в России. Проблемы идеологии и культуры.— Ленинград, 1987.— Вып. 10.— С. 29.

³ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн.— К., 1993.— Т. III.— С. 314—315.

⁴ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI — першій половині XVII століття.— Львів, 2003.— С. 30.

⁵ Літопис Руський / За Іпатським списком пер. Л. Махновець.— К., 1989.— С. 439; Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / За ред. чл.-кор. НАН України М. Ф. Котляра.— К., 2002.— С. 149; див. спостереження Олександра Барана: Baran O. Rozwój sieci ośrodków grodowo-miejskich Księstwa Włodzimierskiego w XIII i pierwszej poł.

Відомостей про надання магдебурзького права містам Волині до XIV ст. немає. Зберігся лист від 1324 р., написаний від імени райців і міщан Володимира до уряду міста Штральзунда з проханням допомогти двом володимирським міщанам Бертрамові Русину і Миколаю. Цей документ дає підстави стверджувати, що магдебурзьким правом користувалися якщо не всі міщани міста, то бодай якась його частина⁶. На жаль, привілей з тогочасним наданням магдебурзького права Володимиру не зберігся. Відомий лише привілей короля Сигізмунда I від 1509 р., який підтверджує надання місту магдебурзького права королями Казимиром IV та Олександром. Містами-взірцями, на які мав би орієнтуватися Володимир, названі Судомир, Люблін та Грубешів. Дозволено осаджувати у місті вільних людей, а судити міщан, як зазначено в документі, мав „війт з бурмистрами та райцями“⁷. Отже, Володимир, очевидно, першим на Волині отримав магдебурзьке право, і сталося це згодом пізніше в середині XV ст., але ще з кінця XIII ст. якась частина жителів міста цим правом користувалася⁸.

XV ст. також не стало вирішальним у поширенні зазначеного права — його отримали п'ять міст (1420 р.— Перемиль⁹, 1430 р.— Камінь¹⁰, 1432 р.— Луцьк¹¹, 1438 р.— Кременець¹², 1498 р.— Дубно¹³). Такий стан речей має своє пояснення. Не підлягає сумніву, що поширення німецького права відбувалося вслід за іншим супутнім йому процесом — урбанізацією, а вона, через брак великого землеволодіння, була на Волині мінімальною у той час. Натомість XVI — перша половина XVII ст. стали часом масової появи міст, а разом з тим поширення магдебурзького права. Запровадження німецького права було якісним стрибком у розвитку міської спільноти. У княжу добу жителі міст були радше мешканцями, а не громадою, яка має окреслені права, самоврядування, окремі економічні інтереси, своє судочинство та відчуває свою самодостатність. Іншими словами, міщани не мали окремого правового статусу. Для міських поселень цієї доби у польській історіографії вживають термін „осади городово-місь-

wie XIV w. // *Scientia nihil est quam veritatis imago: studia ofiarowane Profesorowi Ryszardowi Szczygłowi w siedemdziesięciolecie urodzin* / Pod red. A. Sochackiej i P. Jusiaka.— Lublin, 2014.— S. 69—70.

⁶ Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти.— Львів, 2004.— С. 162—167; Пашин С. С. Города Галицко-Волынской Руси второй половины XIII — первой половины XIV вв. и магдебургское право // *Генезис и развитие феодализма в России. Проблемы развития города*.— Ленинград, 1988.— Вып. 11.— С. 142—143.

⁷ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі — Архив ЮЗР).— К., 1869.— Ч. V.— Т. 1.— С. 29—31.

⁸ Перший володимирський війт Федко Іванович Луд згадується 31 липня 1488 р. Див.: Российский государственный архив древних актов. Москва (далі — РГАДА. Москва), ф. 389 (Литовская Метрика), оп. 1, д. 4, л. 145—145 об. Опубл.: *Lietuvos Metrika* (далі — LM).— Vilnius, 2004.— Кнуга N 4 (1479—1491).— P. 130.

⁹ Архив ЮЗР.— 1907.— Ч. VIII.— Т. 4.— С. 3—6.

¹⁰ Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Волинська область.— К., 1970.— С. 247.

¹¹ Архив ЮЗР.— Ч. V.— Т. 1.— С. 1—2.

¹² Там само.— С. 3—5.

¹³ *Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków / Wydane nakładem właściciela pod kier. Z. L. Radzimińskiego przy współudziale P. Skobelskiego i B. Górczaka*.— Lwów, 1887.— Т. 1.— С. 114.

кі¹⁴. Із запровадженням магдебурзького права згадані атрибути міщани отримали. Запровадження магдебурзького права не могло не вплинути на розвиток території, яка тяжіла до міста, тому надання цього права „викликало сильніші чи слабші потрясіння в житті цілої округи“¹⁵.

У XIV—XV ст. „город“ — це найперше замок (хоча інколи під цим терміном розуміли і місто), натомість містом почали називати осаджену територію навколо/біля замку¹⁶. Зокрема, 1482 р. під час поділу маєтків князю Михайлові Васильовичу Збаразькому дістався „город Вышневец ис местечком“¹⁷. Жителів міста стали називати міщанами, і вони творили самодостатню громаду, відокремлену від волости, бо тільки вони були наділені магдебурзьким правом.

З дефініцією поняття „місто“ в істориків завжди виникали проблеми, оскільки багатогранність цього терміна важко вкласти у спільний для всіх знаменник¹⁸. Генрик Самсонович зазначав, що інколи важко знайти межу, яка в господарському значенні відрізняє велике село від малого міста¹⁹. Той же дослідник слушно зауважував, що навіть невелике містечко було певним осередком товарно-грошових відносин, у якому угоди, спадкування та поділ маєтків регулювалися не традицією, а нормами німецького права; міщани зазвичай мали можливість вільного відходу з міста, а втручання власника у міське життя, порівняно зі сільським, було мінімальним²⁰. Подібну думку поділяли й інші історики²¹. Фернан Бродель зазначав, що „місто існує як місто тільки в протиставленні нижчому способу життя, ніж його“²². За просторовою організацією та виглядом малі міста

¹⁴ Piekalski J. Od Kolonii do Krakowa. Przemiana topografii wczesnych miast.— Wrocław, 1999.— S. 25—26.

¹⁵ Wysłouch S. Posługi komunikacyjne w miastach Wielkiego Księstwa Litewskiego na prawie magdeburskim do połowy XVI w.— Wilno, 1936.— S. 170.

¹⁶ Alexandrowicz S. Geneza i rozwój sieci miasteczek Białorusi i Litwy do połowy XVII w. // Acta Baltico-Slavica.— Warszawa, 1970.— T. 7.— S. 47; див. спостереження: Мальченко О. Термінологія оборонних споруд на українських землях у XV—XVI ст. // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського.— К., 1999.— Т. 3.— С. 18.

¹⁷ Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków.— T. 1.— S. 81.

¹⁸ Рапов О. М. Еще раз о понятии „русский раннефеодальный город“ // Генезис и развитие феодализма в России.— Ленинград, 1983.— Вып. 7.— С. 51—69; Мионов Б. Н. Спорные и малоизученные вопросы истории русского позднефеодального города в современной советской историографии // Там само.— С. 165—188; Яцунский В. К. Некоторые вопросы методики изучения феодального города России // Города феодальной России.— Москва, 1966.— С. 86; Сванидзе А. А. Средневековые города Западной Европы: некоторые общие проблемы // Города в средневековой цивилизации Западной Европы.— Москва, 1999.— Т. 1.— С. 9—19. Про останні напрацювання істориків ширше див.: Верменич Я. Територіальна організація в Україні як наукова проблема: регіонально-історичний та політико-адміністративний виміри.— К., 2008.— С. 71—77; ії ж. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення.— К., 2011.— С. 63—90; Верменич Я., Дмитрук В., Архипова С. Миська історія України: проблема початкового датування.— К., 2010.— С. 10—12; Бабюх В. Методика літочислення міст: світовий досвід.— К., 2009.— С. 6—10.

¹⁹ Samsonowicz H. Liczba i wielkość miast późnego średniowiecza Polski // Kwartalnik Historyczny.— Warszawa, 1979.— Roczn. 86, zes. 4.— S. 917.

²⁰ Samsonowicz H. Małe miasto w środkowej Europie późnego średniowiecza. Próba modelu // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych (далі — RDSG).— Poznań, 1989.— T. 50.— S. 40.

²¹ Zientara B., Mączak A., Ihnatowicz I., Landau Z. Dzieje gospodarcze Polski do roku 1939.— Warszawa, 1988.— S. 165.

²² Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV—XVIII ст.— К., 1995.— Т. 1: Структури повсякденності: можливе і неможливе.— С. 414.

часто не відрізнялися від сіл, а за площею невеликі міські поселення могли поступатися окремим селам²³. Нерідко дуже важко знайти той поріг, за яким розпланування втрачає свій сільський характер і набуває властивих місту рис. Однак здебільшого навіть невеликі міські поселення мали певний набір споруд, які відрізняли їх від сіл. У більшості міських поселень зазвичай існував щонайменше один храм, який, через властиві йому функції, був певним осередком релігійно-культурного життя; у багатьох містечках були передмістя (зафіксовані щонайменше у 35 містах — 32 відсотки наявних), ринок чи торгова площа — господарський осередок (документально встановлено наявність ринків у 65 містах — 59 відсотків наявних), різноманітні крамниці, ятки, постригальні, воскобійні, ваги, корчми; тут часто містились резиденція чи підрезиденція власника. Тобто, так чи інакше, різниця між селом та невеликим містечком повинна була відчуватись²⁴. Засновані в пізньосередньовічній та ранньомодерній час міста суттєво відрізнялися від своїх попередників за багатьма параметрами.

Павло Рибіцький вважав, що місто за своєю суттю є особливим різновидом суспільної концентрації, яка завжди відрізняється від інших локальних і територіальних скупчень²⁵. Генрик Ловмянський висловив думку, що істотною ознакою міста є його специфічна функція, відмінна від функції безпосередніх сільських виробників²⁶. Характеризуючи суть міста, Алла Ястребицька базується на тому, що місто є не просто концентрованим поселенням зі значною густиною мешканців, оточене муром і забезпечене особливим правовим захистом. Дослідниця визначає місто як особливий тип поселення, переважна частина населення якого пов'язана з ремеслами, промислами і торгівлею²⁷. На думку Станіслава Александровича, критерієм зарахування поселення до міської категорії є термінологічний аспект (осада названа містом у джерелах), наявність торгу та концентрація у місті значної кількості ремісників і задоволення потреб сільської округи в ремісничій продукції²⁸. Юрій Андреев характеризує місто як „стійку поліфункціональну форму територіальної консолідації гетерогенного населення, безпосередньо не зайнятого у сфері сільськогосподарського виробництва“²⁹. Фелікс Кірик зазначав, що для багатьох містечок, які мали аграрний характер, атрибутом їх міської належності були найчастіше торги і ярмарки та кільканадцять, а часом і кілька ре-

²³ Див. спостереження: Bartoszewicz A. Miasto czy wieś? Małe miasta polskie w różnym średniowieczu // *Przegląd Historyczny*.— Warszawa, 2008.— Т. 99, zesz. 1.— S. 121—136.

²⁴ Wróblewska G. Ukształtowanie przestrzenne nowożytnych miast w Wielkopolsce od roku 1500 do rozbiorów // *Кварталник Архитектуры і Urbanistyki*.— Warszawa, 1965.— Т. 10.— S. 89; Samsonowicz H. Małe miasto w środkowej Europie późnego średniowiecza...— S. 41.

²⁵ Rybicki P. Społeczeństwo miejskie.— Warszawa, 1972.— S. 334.

²⁶ Łowmiański H. Kryterium i początki miast. Wiąż ze wsią i stanowisko społeczne ludności miast w Polsce średniowiecznej // *Pierwsza Sesja Archeologiczna INKM PAN*.— Warszawa, 1957.— S. 356.

²⁷ Ястребицкая А. Л. Предисловие // *Проблемы методологии истории средних веков: европейский город в системе феодализма. Реферативный сборник*.— Москва, 1979.— Часть 1.— С. 20.

²⁸ Alexandrowicz S. Powstanie sieci miejskiej Podlasia na tle wczesnych procesów urbanizacyjnych w Wielkim Księstwie Litewskim // *Кварталник Historii Kultury Materialnej* (далі — *КHKM*) (Warszawa).— 1980.— N 3.— S. 415.

²⁹ Андреев Ю. В. Ранние формы урбанизации // *Вестник древней истории* (Москва).— 1987.— № 1.— С. 6.

місників³⁰. Покликаючись на класичне визначення міста, яке дав Фрідріх Ратцель, згідно з яким місто є постійним скупченням людей на невеликій площі, розташованим зазвичай на перехресті значних комунікаційних доріг. Яцек Весьоловський твердить, що цю дефініцію варто доповнити елементами, що їх у подальшому висували інші історики, а саме: місто — це місце концентрації ремісників та їхня фахова різноманітність, а також велика вага для організації їхньої життєдіяльності міського права³¹.

Основні труднощі виникали, коли місто розглядали як суто економічний осередок, часто маючи на увазі при цьому не лише торгово-ремісничий чинник, а й укріплення, територію/площу, народонаселення. Інколи ці критерії обирали цілком суб'єктивно через неповноту джерельної бази. Ще Оскар Лянґе зазначав, що місто можна розглядати з економічної/господарської або юридичної/правової точки зору, розуміючи його як „організацію громади, що володіє міським правом“, і що ці два поняття не завжди взаємно накладаються³².

Ситуація суттєво спрощується, якщо за основу визначення міста братимемо правовий статус, водночас не відкидаючи значення економіки в житті міщан³³. Макс Вебер слушно зазначав, що не кожне „місто“ в економічному сенсі та не кожне укріплення, де діяло особливе адміністративно-політичне право мешканців, було „громадою“, яку вирізняли, за М. Вебером, такі ознаки: 1) укріплення; 2) ринок; 3) власний суд і хоча б частково власне право; 4) корпоративність; 5) певна автономія, тобто управління за допомогою апарату, в створенні якого так чи інакше брали участь міщани. Далі вчений акцентує, що „такі права в минулому зазвичай виливалися у форму станових привілеїв, а їхнім носієм був особливий стан міщан“³⁴.

Конечною умовою творення справжнього міського осередку було надання місту магдебурзького права. На відміну від міст Корони, де всі міста, що засновувалися, отримували магдебурзьке право (значно рідше хелмінське чи шредське), ситуація на Волині була дещо іншою. Для низки поселень відомі лише надання їм права на заснування (так звана локація) — без надання магдебурзького права. Так було з Городищем (1559)³⁵, Глупо-

³⁰ Kiryk F. Z badań nad urbanizacją Lubelszczyzny w dobie Jagiellońskiej // Rocznik Naukowo-Dydaktyczny Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie.— Kraków, 1972.— Prace Historyczne.— Т. 6, zes. 43.— S. 118.

³¹ Wiesiołowski J. Sieć miejska w Wielkopolsce w XIII—XVI wieku. Przestrzeń i społeczeństwo // КНKM.— 1980.— N 3.— S. 386.

³² Lange O. Lokacja miast Wielkopolski właściwej.— Lwów, 1925.— S. 12.

³³ Про значення економічного чинника див.: Седов В. В. Становление европейского раннесредневекового города // Становление европейского раннесредневекового города.— Москва, 1989.— С. 50; Стам С. М. Средневековый город и проблема возникновения неофеодальных форм собственности // Средневековый город.— Саратов, 1974.— Вып. 2.— С. 3—45; його ж. Некоторые актуальные вопросы изучения истории средневекового города // Там само.— 1981.— Вып. 6.— С. 7; його ж. Движущие противоречия развития средневекового города // Вопросы истории (Москва).— 1965.— № 7.— С. 93—105; Сас П. М. Про характер поняття „феодалне місто“, щодо міст України кінця XV — 60-х років XVI ст. // Історичні дослідження: Вітчизняна історія.— К., 1986.— Вип. 12.— С. 59—61. Спостереження щодо правничого розуміння міста див.: Отамановський В. Д. Вінниця в XIV—XVII століттях. Історичне дослідження.— Вінниця, 1993.— С. 17—20.

³⁴ Вебер М. История хозяйства. Город / Пер. с нем.; под ред. И. Гревса.— Москва, 2001.— С. 350—351.

³⁵ РГАДА. Москва, ф. 389, оп. 1, д. 38, л. 228 об.—229 об.

тином (1563)³⁶, Дорогостаєм (1547)³⁷, Жуковим (1564)³⁸, Коблином (1558)³⁹, Сатієвом (1522)⁴⁰, Соколом (1564)⁴¹, Тесовом (1576)⁴², Торговицею (1562)⁴³, Холоневом (1562)⁴⁴, Четвертнею (1571)⁴⁵ та ще з двома десятками міст. Тобто, ці поселення отримали міський статус, але міщани не отримали окремого власного права, за яким могли б організувати свою життєдіяльність. На подібні випадки звертав увагу Юліуш Бардах, зазначаючи, що для міст під владою Великого князівства Литовського непоодинокими були явища двоетапності у наданні міських прав: перший привілей включав звичайне виокремлення поселення як міста через окреслення його границь і дарування певних економічних прав міщанам, призначення війта та обіцянки надати міське право за умови загосподарювання та залюднення міста; і власне за другим привілеєм (при виконанні згаданих умов) міщани могли отримати міське право⁴⁶. Так, зокрема, було з Берестечком, яке отримало локаційний привілей 1547 р.⁴⁷, а маґдебурзьке право — 1559 р.⁴⁸ Свого часу Г. Самсонович слушно зазначав, що локація міста передбачала заснування не так нової осади, як нової громади у правовому сенсі⁴⁹, а Бенедикт Зентара зауважував, що місто після локаційне є поки що містом передкомунальним⁵⁰.

Гродські та земські писарі дуже уважно ставилися до означення статусу поселення, але все ж помилки траплялися. Так, у заголовку документа за 30 квітня 1640 р. писар Луцького гроду помилково назвав селян з Ольшан міщанами, бо далі у тексті документа вони проходять як селяни⁵¹. У записі від 5 червня 1626 р. писар Луцького гроду помилково назвав Затурці містечком, тоді обвів запис і написав „село“⁵². Траплялося, що поселення в одному і тому ж документі названо і містечком, і селом.

³⁶ РГАДА. Москва, ф. 389, оп. 1, д. 39, л. 557 об.—558.

³⁷ Там само.— Д. 31, л. 111 об.—112.

³⁸ Там само.— Д. 39, л. 604—605.

³⁹ Там само.— Л. 174—175.

⁴⁰ Там само.— Д. 12, л. 125 об.—126 об.

⁴¹ Там само.— Д. 38, л. 491—492.

⁴² Там само.— Д. 193, л. 92 об.—93-а.

⁴³ Там само.— Д. 38, л. 341 об.—342 об.

⁴⁴ Там само.— Д. 41, л. 297—298.

⁴⁵ Там само.— Д. 192, л. 82 об.—83 об.

⁴⁶ Bardach J. O dawnej i niedawnej Litwie.— Poznań, 1988.— S. 88.

⁴⁷ РГАДА. Москва, ф. 389, оп. 1, д. 31, л. 111—111 об.; Архив ЮЗР.— Ч. V.— Т. 1.— С. 47—49.

⁴⁸ РГАДА. Москва, ф. 389, оп. 1, д. 37, л. 340—340 об.; Lietuvos Metrika.— Vilnius, 2011.— Knyga N 37 (1552—1561).— P. 280—281; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею.— Санкт-Петербург, 1865.— Т. 2.— С. 151.

⁴⁹ Samsonowicz H. Miasto i wieśna prawie niemieckim w późnym średniowieczu Polski // Przegląd Historyczny.— Warszawa, 1972.— Т. 63, zesz. 3.— S. 502.

⁵⁰ Zientara B. Przemiany społeczno-gospodarcze i przestrzenne miast w dobie lokacji // Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne.— Warszawa; Poznań; Toruń, 1976.— S. 90.

⁵¹ Центральний державний історичний архів України в Києві (далі — ЦДІА України в Києві), ф. 25, оп. 1, спр. 222, арк. 66 зв. (Протестация пна Мшалского на арендара и месчан Ольшанских).

⁵² Там само.— Спр. 148, арк. 617 зв.

Так було з Перемилом, який у подимному реєстрі 1629 р. названий одночасно містечком і селом⁵³. Інколи, навіть коли заснування міста виявилось невдалим, пам'ять про „містськість“ (міський статус) поселення певний час ще залишалася. Три спроби локувати Смідин (1538, 1556, 1568 рр.) були нереалізованими⁵⁴, але ще 1638 р. Станіслав Конєцпольський скаржився „против короботнымъ, войтовы, радцкимъ старцомъ и всей огулом громаде села Смидина“⁵⁵. Згадка про райців красномовно засвідчує живучість пам'яті про те, що Смідин певний час був містом, і це наклало відбиток на сприйняття його оточенням. Часом жалюгідний стан міського поселення відображався у джерелах. Так, у поборовому реєстрі 1576 р. значиться „местечко убогое Серкизов“⁵⁶.

Якщо з формально-правової точки зору, аби стати міським, поселенню достатньо було отримати локаційний чи локаційно-магдебурзький привілей, то у практиці життя не менш важливим було мати дозвіл на проведення ярмарків і торгів, які були надзвичайно важливі для економічного розвитку міста, сприяючи фінансовому добробуту міщан. Ф. Бродель зазначав, що „не було міста без ринку й не було регіональних або національних ринків без міст“⁵⁷. В одному з королівських привілеїв прямо сказано, що „ярмарки и торги то само розницу межы месты и селы чинять“⁵⁸. С. Александрович зазначив: „[...] оскільки між торгом і містечком був тісний зв'язок, можемо припустити, що дозвіл на осаду містечка і проведення у ньому торгу не різнився в наслідках від дозволу на торг у наявній уже осаді, яка тим самим авансувала до рангу містечка“⁵⁹. Погоджуючись з такою думкою, варто пам'ятати, що міський статус усе ж потребував локаційного привілею.

Отже, волинське місто ранньомодерної доби було складною поліфункціональною системою, для визначення „містськості“ (міського статусу) якого мінімально потрібними є такі складники: локаційно-магдебурзький привілей (дуже важливий з огляду на структурування міської громади і закладені основи її управління та самоврядування), ярмарки і торги (важливі не лише для збагачення міщан, а й для формування регіональних ринків, неможливих без міст), укріплення (як важливий елемент самозбереження міської громади в тогочасних умовах „домових“ війн і татарських нападів).

Дослідники міст неодноразово пробували провести класифікацію міських поселень, і ці спроби показали, що зробити це досить важко. Найпростіший поділ міських поселень — це поділ за критерієм майнової належності на королівські і приватні (до яких традиційно прирівнюють і церковні/костельні)⁶⁰. Перш ніж проаналізувати погляди істориків, звернемося до джерел. На державному рівні в Короні Польській вперше по-

⁵³ ЦДІА України в Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 170, арк. 633 зв.

⁵⁴ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI — першій половині XVII століття.— С. 37.

⁵⁵ ЦДІА України в Києві, ф. 28, оп. 1, спр. 73, арк. 349.

⁵⁶ Там само.— Ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 649.

⁵⁷ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм...— С. 414.

⁵⁸ Архив ЮЗР.— К., 1907.— Ч. VIII.— Т. 5.— С. 247 (Біла Церква, 1589 р.).

⁵⁹ Alexandrowicz S. Geneza i rozwój sieci miasteczek...— S. 57.

⁶⁰ Wyrobisz A. Małe miasto w Polsce w XVI i XVII w. // Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej...— S. 187.

діл міських поселень — у зв'язку зі збором поголового податку — здійснено 1520 р. Устава виділяла чотири типи міст: 1) головні міста; 2) міста і містечка другого порядку (середні міста); 3) міста, що мали ярмарки і торги; 4) міста без торгів⁶¹. Різниця між ними полягала у величині сплачуваного податку. В містах першої групи бурмистри платили по 4 злоті, другої — 15 грошів, третьої — 8 грошів і четвертої — 2 гроші. У публікації Яна Янушовського (1590) трапляється ще одна класифікація міських поселень: 1) головні міста; 2) середні міста; 3) менші міста; 4) міста без торгів⁶².

Крім цих двох класифікацій, подібних між собою і дуже загальних (оскільки не пояснюють критеріїв такого поділу), у джерелах — найперше з фіскальних мотивів⁶³ — міста називалися: *węszymy*⁶⁴, *głównymi*⁶⁵, *główniejszymi*⁶⁶, *wielkimi*⁶⁷, *wielkimi pszednimi*⁶⁸, *mniejszymi*⁶⁹, *upszuwilejowanymi*⁷⁰. Оце, власне, і все розрізнення міських поселень тогочасною владою. Різницю між ними важко вловити. Особливо це стосується міст і містечок, грань між якими рухлива і малопомітна⁷¹. Традиційно вважається, що в економіці міст переважали ремесла та торгівля, а містечка здебільшого мали хліборобський характер, тож багато з них з часом еволюціонували у села. Від сіл їх відрізняла передусім наявність періодичних торгів і ярмарків. Кількість ремісників у таких містечках зазвичай не перевищувала 3—5 осіб. Заняття основної маси населення наближало їх до села, а форма адміністративного управління, міський статус, планування, частково спосіб життя — до міста. Нижню межу міського поселення, на думку Ф. Броделя, важко визначити, і вона до сьогодні дискусійна⁷². Ришард Шигел зауважував, що поява малих міст була потребою часу і наслідком розвитку фільваркового господарства⁷³.

⁶¹ Corpus iuris Polonici (1506—1522) / Wyd. O. Balzer.— Cracovia, 1906.— Т. 3.— Р. 597—599.

⁶² Januszowski J. Statuta, prawa i konstytucje koronne.— Kraków, 1600.— S. 357; див. також: Volumina Constitutionum.— Warszawa, 2010.— Т. III.— Vol. 1 (1611—1626).— S. 402—404.

⁶³ Kaczmarczyk Z., Leśnodorski B. Historia państwa i prawa Polski.— Warszawa, 1968.— Т. 2.— S. 58.

⁶⁴ Volumina Constitutionum.— Warszawa, 2005.— Т. II.— Vol. 1 (1550—1585).— S. 149 (1564 p.); Т. III.— Vol. 2 (1627—1640).— 2013.— S. 46—47 (1628 p.).

⁶⁵ Там само.— Т. II.— Vol. 1.— S. 149 (1564 p.); Т. III.— Vol. 1.— S. 49 (1611 p.), S. 158 (1613 p.), S. 283 (1620 p.). Головним, зокрема, названо Луцьк у 1618 р. Див.: РГАДА. Москва, ф. 389, оп. 1, д. 207, л. 77.

⁶⁶ Volumina Constitutionum.— Т. III.— Vol. 1.— S. 49 (1611 p.).

⁶⁷ Там само.— S. 48 (1611 p.).

⁶⁸ Там само.— Т. III.— Vol. 2.— S. 47 (1628 p.).

⁶⁹ Там само.— Т. III.— Vol. 1.— S. 283 (1620 p.).

⁷⁰ Там само.— Т. II.— Vol. 1.— S. 260 (1569 p.).

⁷¹ Грицкевич А. П. Частновладельческие города Белоруссии в XVI—XVIII вв. (социально-экономическое исследование истории городов).— Минск, 1975.— С. 34; Alexandrowicz S. Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI i pierwszej połowie XVII w. // RDSG.— Poznań, 1965.— Т. 27.— S. 36—37; Kulejewska Z. Oznaczenia i klasyfikacje miast w dawnej Polsce (XVI—XVIII w.) // Czasopismo Prawno-Historyczne (далі — CzPH) (Poznań).— 1956.— N 8.— Zesz. 2.— S. 253—259.

⁷² Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм...— С. 415.

⁷³ Szczygieł R. Udział magnaterii w urbanizacji ziem polskich w XVI w. // Acta universitatis wratislaviensis.— Wrocław, 1988.— N 945.— Historia LXVI.— S. 250.

Класифікуючи міські поселення, дослідники на перший план висували різні критерії: Михайло Фрейденберг — політичну належність, планування, демографічний чинник, розвиток промисловості⁷⁴; Юозас Юргініс — майнову належність, володіння магдебурзьким правом, наявність торгів і культових споруд⁷⁵; Марія Богуцька — величину поселення, виконувані функції, статус⁷⁶; Софія Кулеєвська-Топольська — оподаткування, просторовий розвиток, володіння привілеями⁷⁷.

Натомість, видається, що (при всій умовності) найбільш відповідним критерієм для класифікації міст є величина його населення⁷⁸. Іван Крип'якевич поділяв міські поселення на дві групи: до 500 будинків — містечка; після 500 — міста⁷⁹. С. Александрович містечками вважав поселення до 150 будинків, містами — понад 250 будинків, а поселення від 150 до 250 будинків — перехідними⁸⁰. С. Кулеєвська-Топольська виділяє такі групи: найбільші (кількість будинків не окреслює), великі міста (понад 500 будинків), менші міста (понад 300 будинків), містечка (до 300 будинків)⁸¹. М. Богуцька вказує на: міста великі (понад 10 тис. чол.), середні (4—5 тис. чол. або близько 800 будинків), малі (500—2 тис. чол. або 90—330 будинків)⁸². Зиновій Кописький пропонує поділяти міські поселення на міста: крупні (понад 10 тис. чол.), середні (3—10 тис. чол.), малі (1,5—3 тис. чол.), містечка (200—1,5 тис. чол.)⁸³. З цією градацією погоджується Анатолій Грицкевич⁸⁴. Петро Сас поділяє міські поселення на три групи: малі міста (до 200 будинків), середні міста (200—700 будинків), великі міста (понад 700 будинків)⁸⁵. Анджей Янчек як критерій поділу міст висунув величину чопового, що збиралося з населених пунктів: великі міста платили понад 10 тис. злотих, більші міста — понад 500 злотих, менші міста — від 100 до 500 злотих, містечка — менше 100 злотих⁸⁶. Ірина Ворончук схильна говорити про міста і містечка без їх особливого розрізнення. При цьому дослідниця слушно зазначає, що „в жодному з тогочасних джерел не окреслені критерії, що відрізняли місто від містечка“, і далі до-

⁷⁴ Фрейденберг М. М. Балканские города XV—XVI веков (опыт типологической характеристики) // Средневековый город.— Саратов, 1981.— Вып. 6.— С. 75—76.

⁷⁵ Юргинис Ю. М. Судьба магдебургского права в литовских городах // История СССР (Москва).— 1975.— № 4.— С. 145.

⁷⁶ Bogucka M. Z zagadnień socjotopografii większych miast Polski w XVI—XVII w. // Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej...— S. 147.

⁷⁷ Kulejewska Z. Oznaczenia i klasyfikacje miast w dawnej Polsce...— S. 259—268.

⁷⁸ Dziewoński K. Baza ekonomiczna i struktura funkcjonalna miast.— Warszawa, 1967.— S. 98.

⁷⁹ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.— Львів, 1990.— С. 196.

⁸⁰ Alexandrowicz S. Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi...— S. 38.

⁸¹ Kulejewska-Topolska Z. Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII w.— Poznań, 1964.— S. 51, 53.

⁸² Bogucka M. Miasta Europy środkowej w XIV—XVII w. Problemy rozwoju // RDSG.— Poznań, 1976.— T. 42.— S. 8.

⁸³ Копыцкий З. Ю. Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI — первой половине XVII вв.— Минск, 1966.— С. 27, 29.

⁸⁴ Грицкевич А. П. Частновладельческие города Белоруссии в XVI—XVIII вв. (социально-экономическое исследование истории городов).— Минск, 1975.— С. 37.

⁸⁵ Сас П. М. Феодалные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в.— К., 1989.— С. 21—22.

⁸⁶ Janeczek A. Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo Bełskie od schyłku XIV do początku XVII w.— Wrocław; Warszawa; Kraków, 1991.— S. 288.

повнює: „[...] різниця між містом і містечком полягала у сфері товарних відносин та в розмірах охоплених ринковими відносинами навколишніх територій“⁸⁷. І дійсно, щойно сейм 1775 р. визначив, що „містечком повинно вважатися таке поселення, яке лише рільництвом займається і менш як триста будинків налічує“⁸⁸. Анджей Виробіш слушно застерігав, що кількісні показники при типології міст не потрібно абсолютизувати⁸⁹.

Незважаючи на певну її умовність, все ж запропонуємо власну класифікацію волинських міст. В основу її покладено подимний реєстр 1629 р. як найповніше джерело першої половини XVII ст. Тож загалом можна виділити чотири групи міст: 1) головні міста (Луцьк, Кременець, Володимир — як повітові адміністративні центри, в яких діяли гродські та земські судово-адміністративні установи, відбувалися сеймики, містилися управлінсько-релігійні центри, проводилися найбільші ярмарки та зосереджувалися навчальні заклади); 2) більші міста (понад 500 будинків — 15 міст); 3) середні міста (від 200 до 500 будинків — 42 міста); 4) малі міста (до 200 будинків — 55 міст).

Звичайно, спроби дослідників провести чітку грань між містечками і містами та обґрунтувати свою аргументацію заслуговують на увагу, однак, очевидно, що вони належать радше до теоретичних дискусій. Почнемо з того, що переважна більшість волинських міст були містами невеличкими. Так, за подимним реєстром 1629 р., 2/3 кількості міст (74) мали до 300 будинків⁹⁰. Те, що більшість міських поселень мали невеликі розміри, не було якоюсь особливістю Волині. Відомо, що в Західній Європі приблизно в той же час великих міст (з населенням 3—10 тис. чол.) було не більше 5—6 відсотків⁹¹. Для Речі Посполитої також було характерним велике число малих міст⁹². Зрештою, малі міста потрібно розглядати не як недорозвинені, а як певний тип поселення, що виник в умовах урбанізаційної хвилі, і ці міста цілком справно виконували покладені на них функції⁹³. Перефразовуючи відомий вислів, що дитина — це також людина, тільки маленька, можна сказати, що і мале місто — це також місто, тільки у зменшеному вигляді та з меншим набором притаманних йому функцій. Г. Самсонович зазначав, що важко окреслити дефініцію „мале місто“,

⁸⁷ Ворончук І. Населення Волині в XVI — першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники.— К., 2012.— С. 278; див. також статтю цієї ж авторки: „Малі міста“ Острозчини за інвентарем 1620 р. // Острозька давнина.— Остріг, 2016.— Вип. 4.— С. 33.

⁸⁸ Volumina legum.— Petersburg, 1860.— Т. 8.— С. 88.

⁸⁹ Wyrobisz A. Typy funkcjonalne miast polskich w XVI—XVIII w. // Przegląd Historyczny.— Warszawa, 1981.— Т. 72.— С. 26.

⁹⁰ Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною.— К., 1931.— С. 114—140.

⁹¹ Самаркин В. В. Историческая география Западной Европы в Средние века.— Москва, 1976.— С. 105; Ястребицкая А. Л. Малые города как проблема сравнительно-исторического изучения европейского средневекового города // Средние века.— Москва, 1988.— Вып. 51.— С. 59—79; її ж. О специфике средневековой европейской урбанизации: малые города // Древности славян и Руси.— Москва, 1988.— С. 191—197; Гутнова Е. В. Роль бюргерства в формировании монархий в Западной Европе // Социальная природа средневекового бюргерства XIII—XVII вв.— Москва, 1979.— С. 50, 56.

⁹² Lalik T. Geneza sieci miasteczek w Polsce średniowiecznej // Miasta doby feudalnej w Europie środkowowschodniej...— S. 114.

⁹³ Ястребицкая А. Л. Малые города как проблема сравнительно-исторического изучения европейского средневекового города.— С. 78—79.

і в той же час вчений наголошує, що у джерелах трапляються переважно лише два терміни: місто і містечко⁹⁴. Подібну думку висловлювали А. Ястребицька⁹⁵ та І. Ворончук⁹⁶. Аліна Вавжинчик наголошувала на потребі розрізняти ці два терміни⁹⁷, натомість С. Александрович зауважував, що провести грань між містом і містечком майже неможливо, оскільки існувала значна кількість міських поселень, які, з огляду на їх економічний та демографічний показники, становили проміжний етап еволюції містечок у міста⁹⁸. Спробу провести таку грань зробив Єжи Охманський, зазначаючи, що у містечках, порівняно з містом, була відмінна господарська (переважно аграрна) та соціальна (майже не було поділу на патриціат і поспільство) структури. Вчений вважав, що головна функція містечок — посередництво у торгівлі між великими містами і сільським регіоном та комунікативна функція (обслуговування подорожніх купців); він же заакцентував, що головним у розрізненні міста від містечка є демографічний чинник⁹⁹. Переважна більшість волинських міст були малими, тобто містечками і до того ж приватними, що також було характерною рисою епохи¹⁰⁰. Їм, як і малим містам інших регіонів тогочасної держави, властиві обмежене самоврядування, зменшений набір міських функцій, невеликі ринкові зв'язки, незначні інвестиції у їх розвиток та відносно велика роль євреїв у їхньому житті¹⁰¹.

Траплялись випадки, коли значні волинські міста були названі в джерелах містечками: Володимир (1531)¹⁰², Кременець (1628)¹⁰³, Степань (1591)¹⁰⁴, Остропіль (1609)¹⁰⁵. У різний час міські поселення у документах подані то містами, то містечками. Наприклад, Камінь під 1502 р.— місто, а під 1578 р.— містечко. Старокостянтинів під 1570 р.— місто¹⁰⁶, у 1583 р.— містечко¹⁰⁷, а під 1589 р.— знову місто¹⁰⁸. Для майже 40 волинських міст удалося виявити надзвичайно важливий факт — в одному і

⁹⁴ Samsonowicz H. Małe miasto w środkowej Europie późnego średniowiecza...— S. 33—34.

⁹⁵ Ястребицька А. Л. Малые города как проблема сравнительно-исторического изучения европейского средневекового города.— С. 62—63.

⁹⁶ Ворончук І. „Малі міста“ Острожчини за інвентарем 1620 р.— С. 19—20.

⁹⁷ Wawrzyńczyk A. Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI wieku.— Wrocław, 1951.— S. 227.

⁹⁸ Alexandrowicz S. Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi...— S. 37.

⁹⁹ Ochmański J. W kwestii agrarnego charakteru miast Wielkiego Księstwa Litewskiego // Studia Historica w 35-lecie pracy naukowej Henryka Lowmiańskiego.— Warszawa, 1958.— S. 294.

¹⁰⁰ Szczygieł R. Przywileje lokacyjne miast województwa sandomierskiego z XVI w. // Dzieje Kielecczyny w historiografii Polski Ludowej. Baza źródłowa.— Kielce, 1987.— Cz. I.— S. 59.

¹⁰¹ Див. спостереження: Wrozuński J. Rozwój sieci miejskiej w Małopolsce w średniowieczu i u progu czasów nowożytnych // КНKM.— 1980.— N 3.— S. 371.

¹⁰² Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków.— Lwów, 1910.— T. 3 (1432—1534).— S. 389.

¹⁰³ Źródła dziejowe.— Warszawa, 1877.— T. V.— S. 170.

¹⁰⁴ ЦДДА України в Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 39, арк. 212, 272.

¹⁰⁵ Там само.— Спр. 83, арк. 138.

¹⁰⁶ Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków.— T. 1.— S. 147.

¹⁰⁷ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Skarbu koronnego, dział I, N 31, k. 413 v.

¹⁰⁸ Źródła dziejowe.— Warszawa, 1889.— T. XIX.— S. 28, 43, 128, 158.

тому ж документі поселення назване і містом, і містечком, тобто писар сам погано розрізняв ці поняття, що свідчить про певну умовність різниці між цими термінами¹⁰⁹. Так, возний, звітуючи про віднесений позов, заявив, що він „однос до места Коблина и въ браме местечка воткнувъ“ (1626)¹¹⁰. Торговицю (1609) послідовно названо містечком — містом — містечком¹¹¹.

Стосовно написання слова „місто“, то у кириличних текстах XV — першої половини XVII ст. у більшості випадків уживається термін „мѣсто“, однак у кількох випадках удалося виявити написання „мисто“ (Колки, Остропіль, Торчин, Чортория, Сокіл)¹¹², а в одному документі щодо Олики вжито написання і „мѣсто“, і „мисто“¹¹³. Інколи заміником терміна „мѣсто“ виступало „имѣнѣ“: Берездів (1569)¹¹⁴, Несухойжі (1570)¹¹⁵.

В умовах тогочасного життя, коли частими були татарські вторгнення (зрештою, дошкуляли і власні, так звані домові війни — наїзди на маетки), більшість міст мала замки. Синонімами слова „замок“ інколи в джерелах виступають „город“, „твержа“ і „двор“. Фортифікації Вишнівця у 1475 р. названі „тверджею“, а в 1482 р. — „городом“¹¹⁶. У локаційному привілеї Стохоту (1618) зазначено, що при місті можна закласти „твержу або замок“¹¹⁷. В іншому документі возний звітує, що їздив до „маетности села и двора албо замку Добрятина“ (1620)¹¹⁸. Термін „замок“ інколи вживався у зменшеній формі — „замочок“.

Тож у підсумку можемо говорити про багатогранність терміна „місто“ і складності його визначення як у тогочасних джерелах, так і в історичній літературі. І все ж видається, що набір мінімально необхідних ознак для визначення поселення містом у XVI — першій половині XVII ст. включає: володіння локаційним, а краще локаційно-магдебурзьким привілеєм, надання торгів та ярмарок, наявність укріплень. Що ж до класифікації та термінології міських поселень, то при всій її умовності і дискусійності можна сказати — саме демографічний критерій дає змогу достатньо об'єктивно розрізняти міські поселення.

¹⁰⁹ Заяць А. Класифікація та термінологія міських поселень Волині XVI — першої половини XVII ст. у світлі джерел // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. Матеріали XII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права. — Луцьк, 2003. — Част. 1. — С. 23.

¹¹⁰ ЦДДА України в Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 151, арк. 81.

¹¹¹ Там само. — Спр. 83, арк. 260, 268 зв., 274 зв.

¹¹² Там само. — Спр. 84, арк. 351, 407, 595 зв., 649 (1609 р.); спр. 86, арк. 157 зв. (1610 р.).

¹¹³ Там само. — Спр. 84, арк. 89—89 зв. (1609 р.).

¹¹⁴ Там само. — Спр. 458, арк. 38 зв.

¹¹⁵ Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 5, арк. 176 зв.—177.

¹¹⁶ Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków. — Т. 1. — S. 71, 81.

¹¹⁷ РГАДА. Москва, ф. 389, оп. 1, д. 207, л. 76 об.—77.

¹¹⁸ ЦДДА України в Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 116, арк. 102.

Andriy ZAYATS

**VOLYN TOWNS IN THE 16TH AND EARLY 17TH CENTURIES:
THE PROBLEM OF DEFINITION, CLASSIFICATION AND TERMINOLOGY**

The article presents the analysis of different approaches of historians to define the term „town“. It shows its versatility and difficulty in determining both in primary sources and in historical literature. It has been stated that the minimal set of components for defining the settlement as a town in the 16th and early 17th centuries includes: the availability of locational privileges or even locational-Magdeburg privileges, the rights to hold annual and weekly fairs, the fortifications. Although the classification and terms of urban settlements are quite controversial and rather conventional, the best criterion, which allows to distinguish these settlements more or less objectively, is the demographic one. The hearth tax register of 1629 describes four groups of towns: 1) main towns (Lutsk, Kremenets, Volodymyr); 2) large towns (15 towns, that had more than 500 houses); 3) middle towns (42 towns — from 200 to 500 houses); 4) small towns (55 towns — less than 200 houses).